

สมุนไพรไทยที่ใช้ขับปัสสาวะและขับน้ำ

สนชยา สิมะเสถียรโสภณ

ภาควิชาเภสัชพฤกษศาสตร์และเภสัชวินิจฉัย
คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

Thai Herbal Medicines for Diuresis and Kidney Stone Treatment.

Sontaya Simasathiansophon

*Department of Pharmaceutical Botany and Pharmacognosy,
Faculty of Pharmaceutical Science, Khon Kaen University.*

The Thai common names and the botanical names of 114 herbal medicines used as diuretic and/or for kidney stone treatment have been given in this article including the parts used, the methods of preparation, as well as the illustration of some plants. Not all of these plants up till 1983 have been studied about their chemical constituents in Thailand, seven of them have never been reported before. However, most of them have been reported on scientific research about the diuretic activities only a little.

บทความนี้ ได้รวบรวมรายชื่อสมุนไพรที่มีในประเทศไทย, ชื่อทางวิทยาศาสตร์, ส่วนที่ใช้ หรือทั้งวิธีใช้ จำนวน 114 ชนิด ซึ่งตำรับยาพื้นบ้านได้กล่าวถึงสรรพคุณในการขับปัสสาวะและรักษาโรคนิ่ว อย่างไรก็ตาม ในปี พ.ศ.2526 มีรายงานการวิจัยที่เกี่ยวกับสารเคมี ซึ่งเป็นส่วนประกอบสำคัญของสมุนไพรเหล่านั้นบ้างแล้ว ยกเว้นสมุนไพรเพียง 7 ชนิดเท่านั้น ที่ยังไม่เคยมีรายงานในเรื่องดังกล่าว ส่วนรายงานการวิจัยเชิงวิทยาศาสตร์ ที่เกี่ยวกับสรรพคุณในการขับปัสสาวะและรักษาโรคนิ่ว ยังมีน้อยมาก

จัดมาเป็นส่วนใหญ่ และที่บ่งชี้ว่าใช้รักษานิ่วมีเพียงส่วนน้อย เช่น การใช้ใบชาขงคิมเพื่อละลายก้อนนิ่ว⁽¹⁾ หรือเปลือกดินเป็ดทราย ใช้แก้โรคนิ่วได้⁽²⁾ เป็นต้น ตำราเกี่ยวกับสมุนไพรไทยที่ใช้ขับปัสสาวะหรือแก้โรคนิ่วแทบทั้งหมด เป็นเพียงการบันทึกบอกเล่าต่อ ๆ กันมาถึงสรรพคุณดังกล่าว ยังไม่มีเอกสารยืนยันถึงผลในการใช้ว่ามีประสิทธิภาพดังที่กล่าวอ้างมามากน้อยเพียงใด ปัจจุบันเริ่มมีผู้ทำการวิจัยและพยายามค้นคว้าถึงผลของสมุนไพรต่าง ๆ โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับฤทธิ์ในการขับปัสสาวะ เป็นต้นว่างานวิจัยเกี่ยวกับหญ้าแห้วหมู (รูปที่ 1) โดยใช้สารสกัดด้วยแอลกอฮอล์ 95% ป้อนสุนัข พบว่ามีฤทธิ์ทำให้ปัสสาวะถูกขับเพิ่มขึ้น 12-60%⁽³⁾

การใช้สมุนไพรในการขับปัสสาวะของประเทศไทย มีมานานแล้ว แต่ฤทธิ์ที่กล่าวอ้างถึงมักใช้ในอาการ

รูปที่ 1 แห้วหมู

อย่างไรก็ตาม ยังมีสมุนไพรที่มีฤทธิ์ขับปัสสาวะ และขับน้ำอีกจำนวนมาก ซึ่งยังไม่ถูกนำมาใช้ทำวิจัยในเรื่องนี้ แม้ว่าอีกหลาย ๆ ชนิดจะถูกนำมาใช้ทำวิจัยกันมาก แต่ก็เป็นการวิจัยทางด้านอื่น ๆ แทบทั้งสิ้น ตัวอย่างที่ชัดเจนมากก็คือ กระเทียม (รูปที่ 2) ซึ่งนิยมทำวิจัยถึงผลในการลดปริมาตรโคเลสเตอรอลและน้ำตาลในเลือด, การลดความดันโลหิต, การขับลม และการขับขี้เชื้อแบคทีเรียและเชื้อรา⁽³⁾ แต่ยังไม่มียารายงานเกี่ยวกับการขับปัสสาวะ ซึ่งมีการบ่งชี้ใช้ในตำรับยาไทยมาแต่โบราณ^(4,5,6)

บทความนี้ได้พยายามรวบรวมสมุนไพรที่มีในประเทศไทย ซึ่งตำรับยาไทยและต่างประเทศได้บรรยายถึงฤทธิ์ในการขับปัสสาวะและขับน้ำ อย่างไรก็ตามไม่ได้มีการให้นิยามหรือความหมายของการ

ขับปัสสาวะของสมุนไพรเหล่านี้ว่าจะมีฤทธิ์ขับน้ำด้วยหรือไม่? จึงเป็นหน้าที่ของผู้ที่สนใจจะทำการค้นคว้าเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวนี้ต่อไป

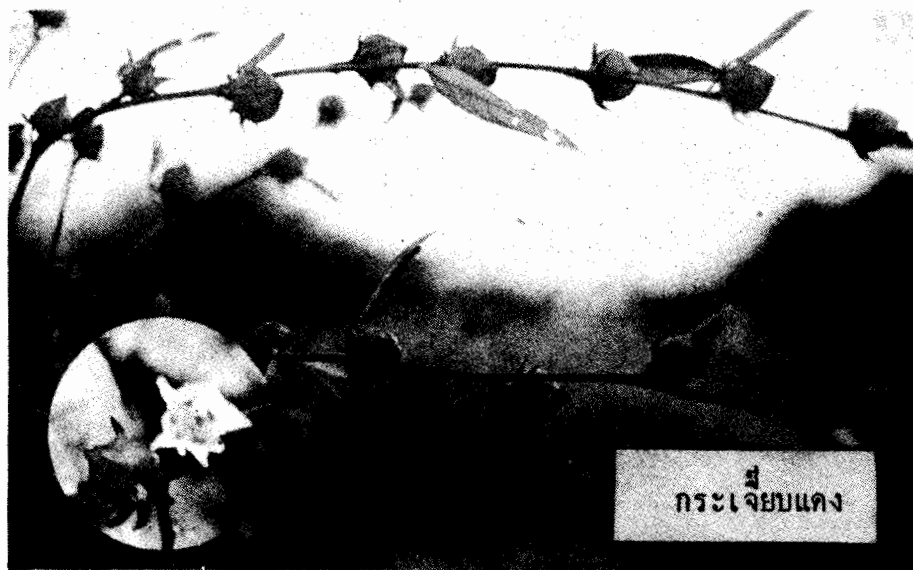
รูปที่ 2 กระเทียม

จากการรวบรวมรายชื่อสมุนไพรดังกล่าว เป็นที่น่าสังเกตว่า มีสมุนไพรเพียงบางชนิดเท่านั้นที่ทราบว่ามีสารใดเป็นส่วนประกอบ ซึ่งทำให้เกิดฤทธิ์ในการขับปัสสาวะ เช่น เมล็ดกาแฟ มี Caffeine เป็นสารที่ช่วยกระตุ้นให้เกิดการขับปัสสาวะเพิ่มขึ้น⁽⁷⁾ ส่วนสมุนไพรชนิดอื่นอีกเป็นจำนวนมาก ยังไม่ทราบว่ามีส่วนประกอบชนิดใดบ้าง ที่ทำให้ออกฤทธิ์ขับปัสสาวะหรือขับน้ำ ซึ่งในสมุนไพรแต่ละชนิด อาจมีส่วนประกอบของสารเพียงตัวเดียว หรือร่วมกันหลายตัวในการออกฤทธิ์ดังกล่าวก็ได้

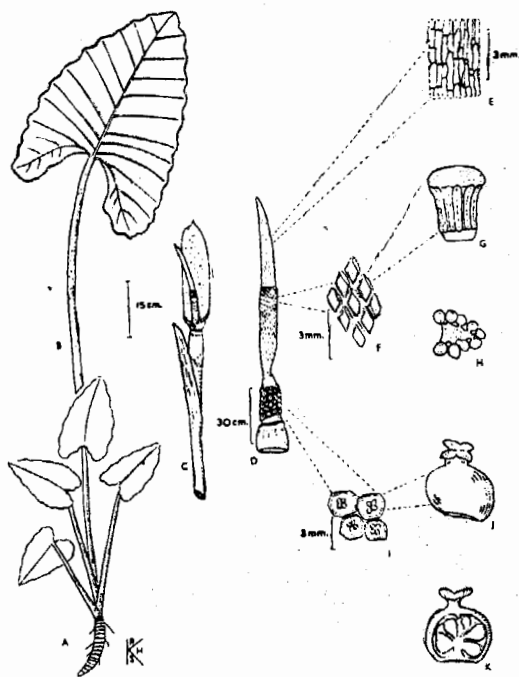
สมุนไพรชนิดนิ่ม ที่มีการทำวิจัยเกี่ยวกับ ทั้งในประเทศไทยและต่างประเทศว่า นอกจากจะขับ
เรื่องนี้ก็คือ หญ้าหนวดแมว (รูปที่ ๓) ซึ่งมีรายงาน ปัสสาวะได้แล้ว ยังสามารถขับน้ำได้ด้วย^(4,8,9)

รูปที่ ๓ หญ้าหนวดแมว

รูปที่ 4 กระเจียบแดง

รูปที่ 5 กระตาดคำ
(ภาพจาก เอกสารอ้างอิงลำดับที่ 21)

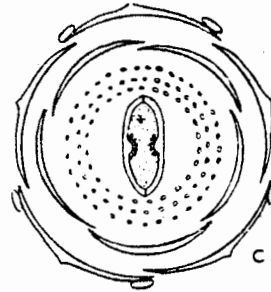
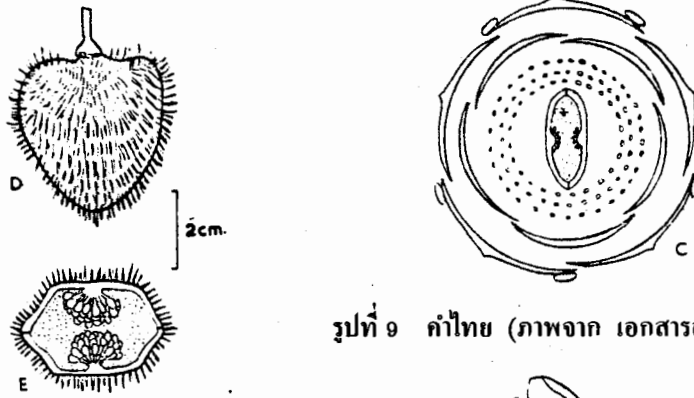
รูปที่ 7 ขลุ้

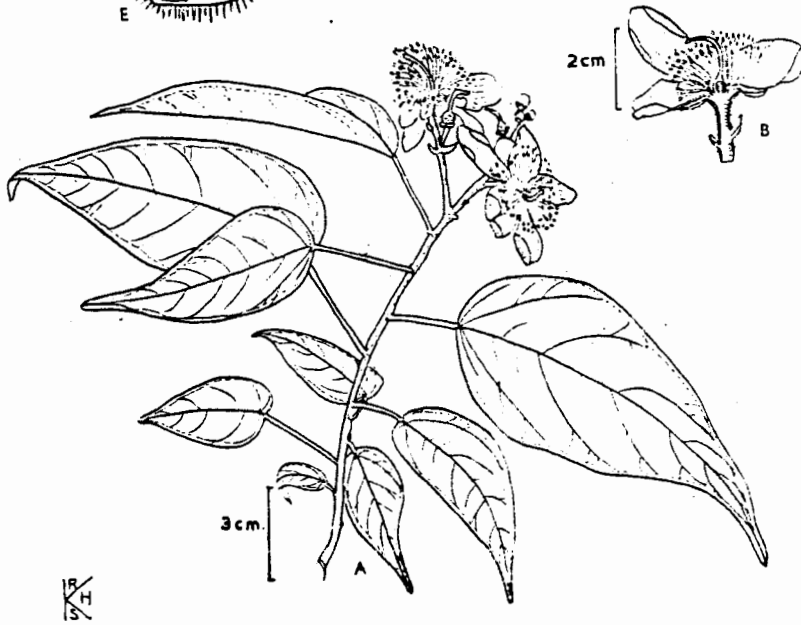
รูปที่ 6 กระทือ

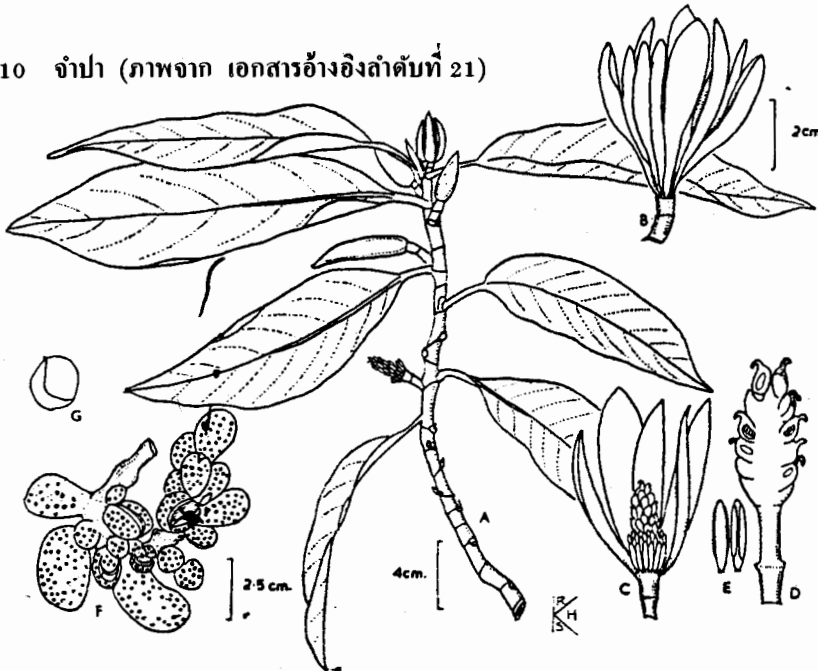
รูปที่ 8 ขี้เหล็ก

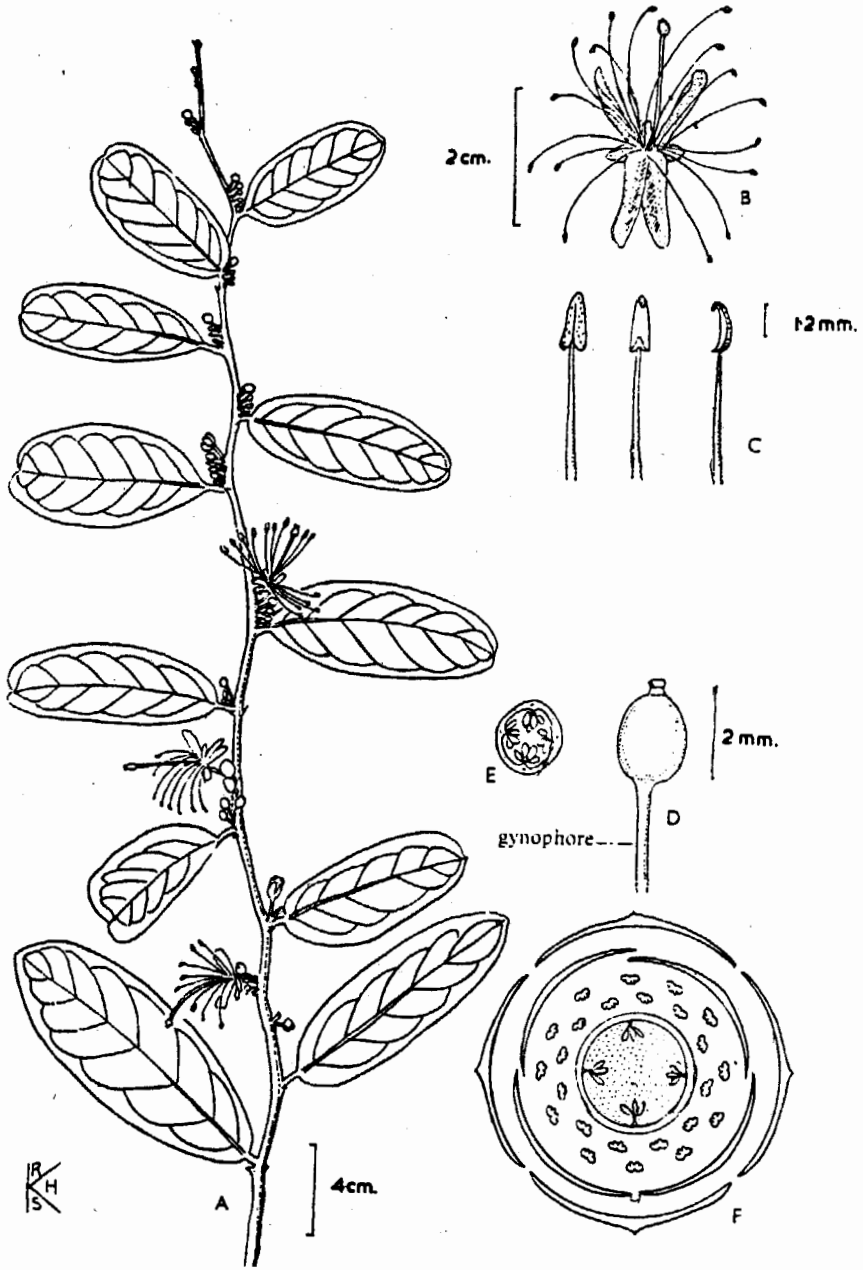

รูปที่ 9 กำไทย (ภาพจาก เอกสารอ้างอิงลำดับที่ 21)

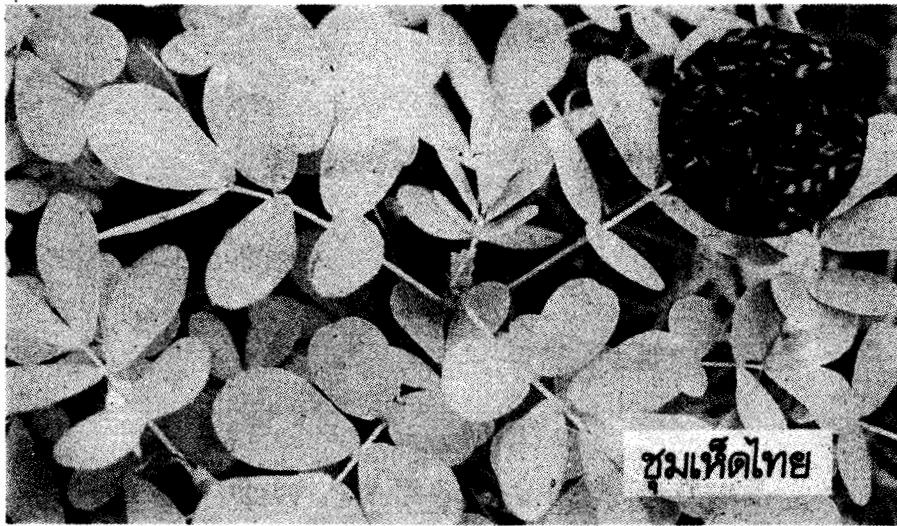

รูปที่ 10 จำปา (ภาพจาก เอกสารอ้างอิงลำดับที่ 21)

รูปที่ 11 ชิงซี่ (ภาพจาก เอกสารอ้างอิงลำดับที่ 21)

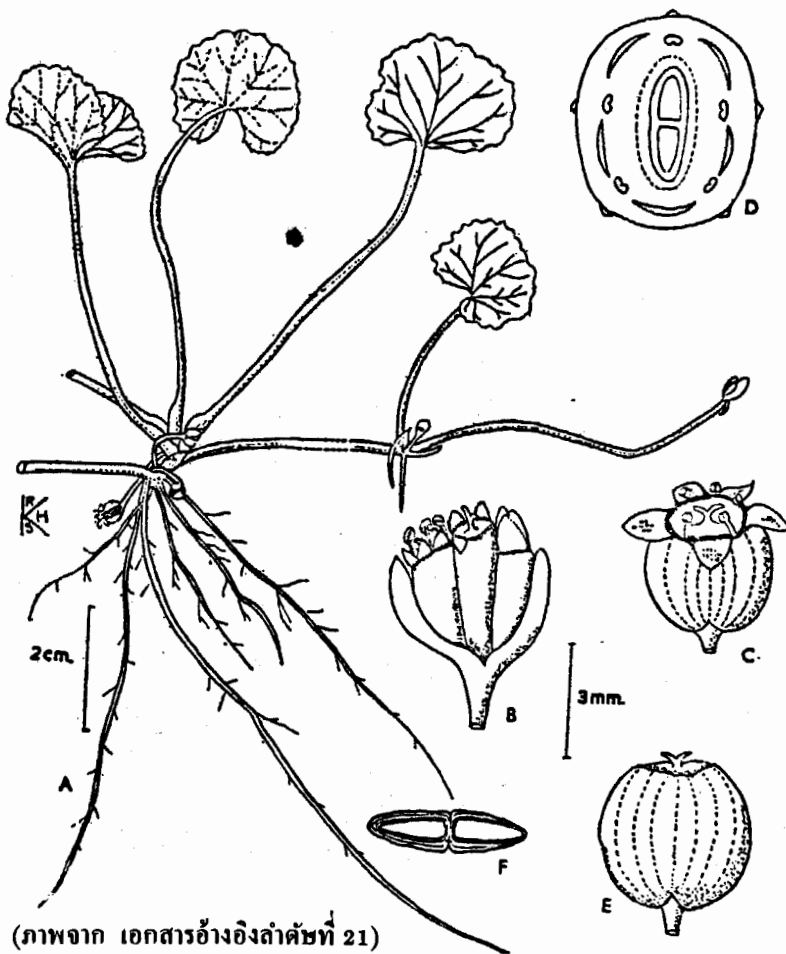
รูปที่ 12 ชุมเห็ดไทย

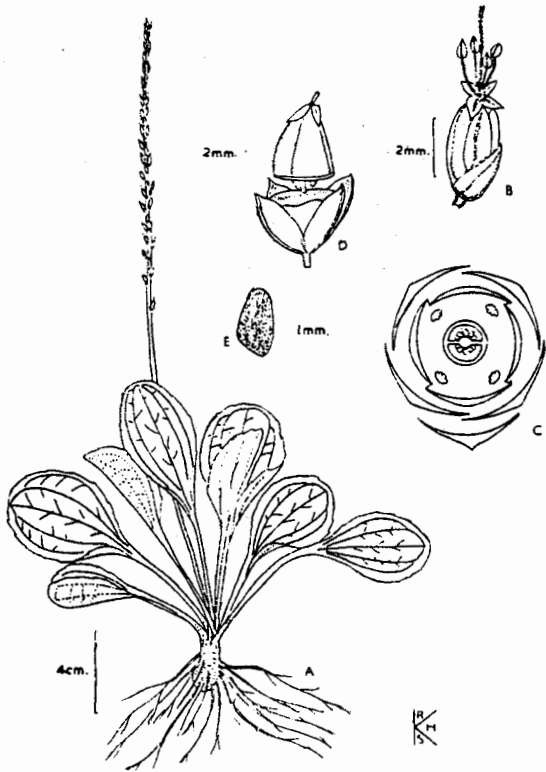
รูปที่ 13 ตะไคร้

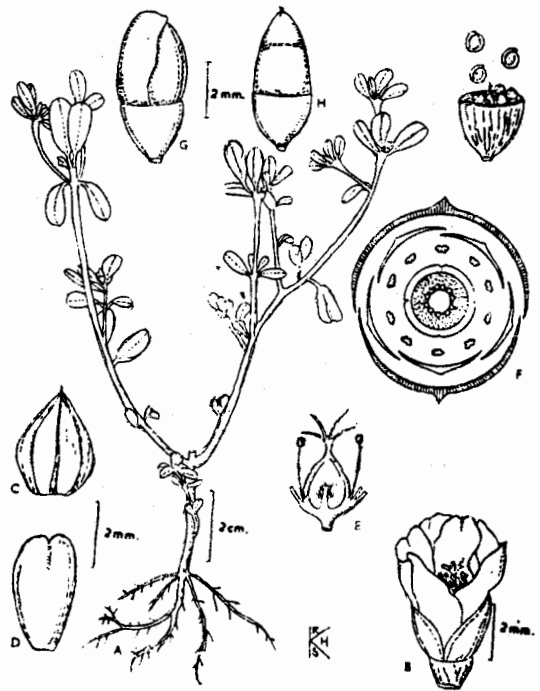
รูปที่ 14 ทองพันชั่ง

รูปที่ 15 บัวบก (ภาพจาก เอกสารอ้างอิงลำดับที่ 21)

รูปที่ 16 ผักกาดน้ำ
(ภาพจาก เอกสารอ้างอิงลำดับที่ 21)

รูปที่ 17 ผักเบี้ยใหญ่
(ภาพจาก เอกสารอ้างอิงลำดับที่ 21)

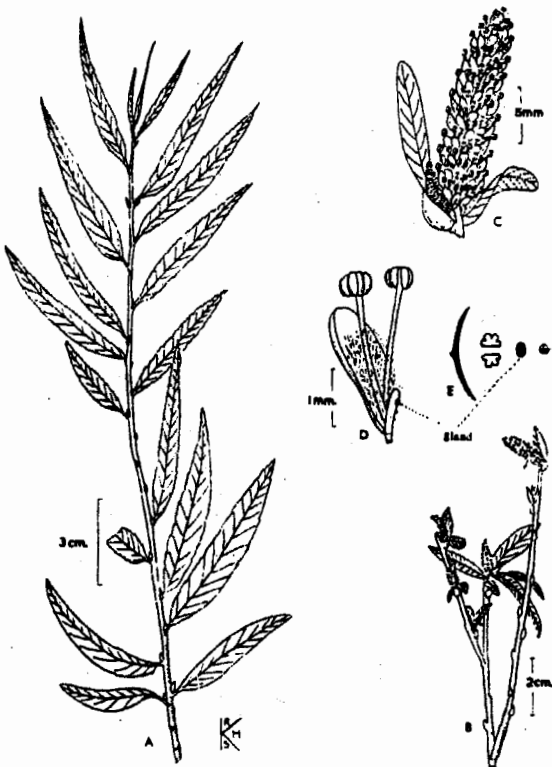
รูปที่ 18 มะเขือพวง

รูปที่ 19 ชาสุบ

รูปที่ 20 สับปะรด

รูปที่ 21 หลัว (ภาพจาก เอกสารอ้างอิงลำดับที่ 21)

รูปที่ 22 อ้อยแดง

สิ่งที่ควรทราบเกี่ยวกับการใช้ยาพื้นบ้าน และสมุนไพร

ก่อนที่จะนำสมุนไพรไปใช้ ควรจะได้ทราบถึงวิธีการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับกรปรุงยาพื้นบ้านและสมุนไพรบ้าง สำหรับสมุนไพรที่ใช้ในการขับปัสสาวะและขับนิ่ว นิยมปรุงในลักษณะของยาต้มและยาชง หากินตำรับไม่ระบุวิธีใช้อย่างชัดเจน ให้ใช้วิธีต้มและหากไม่ระบุด้วยว่าใช้สดหรือแห้งให้ถือว่าใช้ต้นสด⁽³⁾

การปรุงยาต้ม :

ตามตำรับยาพื้นบ้านมักใช้ยาในปริมาณ 1 กำมือ แล้วเติมน้ำพอท่วมยา⁽¹⁰⁾

หรือ ยา 1 กำมือต่อน้ำ 3-4 แก้ว

หรือ ยา 1 หยิบมือต่อน้ำ 1 แก้ว⁽³⁾

หรือบางประเทศ เช่น ฟิลิปปินส์ ซึ่งใช้ยาพื้นบ้านค่อนข้างมาก กำหนดให้ใช้ยา 5 กรัมต่อน้ำ 100 มิลลิเมตร หรือถ้าเป็นพืชสดใช้ 3 กำมือต่อน้ำ 250 มิลลิเมตร และพืชแห้งใช้ 1 กำมือต่อน้ำ 250 มิลลิเมตร⁽⁹⁾

จากนั้น นำไปต้มโดยใช้ไฟอ่อน ๆ ปล่อยให้เดือดนาน 10-45 นาที^(3,9,10,11,12) หรือต้มจนเหลือปริมาตรของน้ำเพียงครึ่งหนึ่งของที่ใส่ลงไปครั้งแรก⁽⁹⁾ การต้มไม่ควรใช้ภาชนะที่ทำด้วยโลหะหรือพลาสติก^(9,12)

วิธีใช้

ยาต้มควรใช้ให้หมดภายในวันเดียว^(9,11,12) แต่อาจต้มซ้ำได้อีก 2 ครั้งในวันนั้น^(3,11) การรับประทานให้รับประทานครั้งละ 1/2-1 แก้ว วันละ 3 ครั้ง^(3,10) หรือ 4 ครั้ง⁽¹⁰⁾ หรือรับประทานตอนท้องว่างคือหลังตื่นนอนเช้า, บ่าย 3-4 โมง และก่อนนอน⁽¹¹⁾

การปรุงยาชง :

สมุนไพรที่นำมาใช้ชง นิยมบดหยาบ ๆ ก่อนชง และใช้สัดส่วนดังนี้

ยา 1 ส่วน ต่อน้ำ 10 ส่วน^(3,10)

หรือพืชแห้ง 1 ซ่อนชา/พืชสด 2 ซ่อนชา ต่อน้ำ 1 ถ้วยชา⁽¹²⁾

หรือในฟิลิปปินส์ใช้ในส่วนเดียวกับยาต้ม⁽⁹⁾

น้ำที่ใช้ต้องเป็นน้ำเดือด เกลบสมุนไพรที่บรรจุในภาชนะ ซึ่งไม่ทำด้วยโลหะ^(9,12) ปิดฝาภาชนะชง อบอุ่น 15-30 นาที^(3,9,10,12) จึงรินมาใช้ดื่มได้

วิธีใช้

ดื่มครั้งละ 1 แก้ว^(3,10)

และไม่ควรใช้ข้ามวันเช่นเดียวกับยาต้ม⁽⁹⁾

หมายเหตุ :

ยาชงมักใช้กับสมุนไพรที่มีกลิ่นหอม และถูกทำลายโดยความร้อนสูง ๆ⁽⁹⁾

ยาบางชนิดที่มีพิษมาก ไม่นิยมนำวิธีต้มน้ำดื่ม⁽¹¹⁾

ขนาดของยา 1 กำมือ = ความยาวของยา 1/2 ฝ่ามือ และนำมาผสมรวมกันได้ 1 กำมือ^(3,10)

1 แก้ว มีปริมาตร 250 มิลลิเมตร

1 ถ้วยชา มีปริมาตร 3 ซ่อนแกง

1 ซ่อนโต๊ะ มีปริมาตร 1 1/2 ซ่อนแกง⁽¹⁰⁾

รายชื่อสมุนไพรที่รวบรวมไว้นี้ (ตารางที่ 1) ได้จัดลำดับเรียงตามตัวอักษรของชื่อภาษาไทย ตามหลักเกณฑ์ในพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525⁽¹³⁾ และชื่อทางพฤกษศาสตร์ ได้เทียบจากหนังสือชื่อพรรณไม้แห่งประเทศไทย⁽¹⁴⁾ นอกจากนี้ยังได้รวบรวมส่วนที่ใช้, วิธีใช้โดยย่อและการวิจัยเกี่ยวกับสารเคมีของพืชในประเทศไทยว่าเคยมีหรือไม่มีจากเอกสาร จำนวนผลงานวิจัยพรรณไม้ในประเทศไทย เล่ม 1,2^(15,16) ไว้ให้ เพื่อสะดวกต่อการตัดสินใจของผู้ที่ขอค้นคว้าในการเลือกสมุนไพรไปทำวิจัยต่อไป

ตารางที่ 1 แสดงสมุนไพรที่ใช้ขับปัสสาวะ และ/หรือขับน้ำ

ชื่อไทย	ชื่อพฤกษศาสตร์	วงศ์	ส่วนที่ใช้	วิธีใช้	เอกสารอ้างอิง	เอกสารอ้างอิง (งานวิจัยทางเคมี)	
						มีแล้ว	ยังไม่มี
กรรณำ	<i>Scaparia dulcis</i> Linn.	Scophulariaceae	ทั้งต้น, ราก	ต้มน้ำดื่ม	12	16	
กระเจี๊ยบแดง (รูปที่ 4)	<i>Hibiscus sabdariffa</i> L.	Malvaceae	กลีบเลี้ยงดอก	บด/ขงน้ำดื่ม	1,8,17	15	
กระชาย	<i>Bocsenbergia pandurata</i> Hohl.	Zingiberaceae	ราก	-	20	15	
กระชาย, เผือกกระสา	<i>Alocasia indica</i> Sc.	Araceae	เหง้าใต้ดิน	รับประทาน	2	15	
กระชายดำ (รูปที่ 5)	<i>Alocasia macrorrhiza</i> Sc.	Araceae	ราก	รับประทาน	2	15	
กระแต้เต้ไม้	<i>Drynaria quercifolia</i> L.	Polypodiaceae	ลำต้น	ต้มน้ำดื่ม	18		15
กระเทียมชอด	<i>Biophytum apodiscias</i> Edgew.	Oxalidaceae	ทั้งต้น	ต้มน้ำดื่ม	11		15
กระเทียม (รูปที่ 6)	<i>Zingiber zerumbet</i> Smith.	Zingiberaceae	เหง้าใต้ดิน	รับประทาน	1	16	
กระเทียม (รูปที่ 2)	<i>Allium sativum</i> L.	Amaryllidaceae	หัว	รับประทาน	4,5,6	15	
กระเทียมขมบ้าง	<i>Wanakata volubilis</i> Stapf.	Asclepiadaceae	ราก	-	11		
กุ้งงมา	<i>Cissampelos pareira</i> L.	Menispermaceae	ราก	รับประทาน	4	15	
กานแฟ	<i>Coffea arabica</i> L.	Rubiaceae	เมล็ด	ขงน้ำดื่ม	4,9	15	
โถโก้	<i>Theobroma cacao</i> L.	Sterculiaceae	เนื้อในเมล็ด	สกัดสาร	9	15	
ขजू (รูปที่ 7)	<i>Pluchea indica</i> Less.	Compositae	ทั้งต้นสด/แห้ง	ต้มน้ำดื่ม	8,12		16
ข้าวโพด	<i>Zea mays</i> L.	Graminae	ฝอยจากฝัก	ต้มน้ำดื่ม	1,4,9,19	15	
จี้เหล็ก (รูปที่ 8)	<i>Cassia siamea</i> Lamk.	Caesalpinisaceae	ใบแก่	ต้มน้ำดื่ม	17	15	
คนทีเขมา	<i>Vitex negundo</i> L.	Verbenaceae	ราก	-	12	16	
คำไทย (รูปที่ 9)	<i>Bixa orellana</i> L.	Bixaceae	ใบ	-	12	15	
กั้นฉ้าย	<i>Apium graveolens</i> L.	Umbelliferae	ทั้งต้นสด	ต้มน้ำดื่ม/ รับประทาน	1,4,12,17	15	
แคร์ท, หัวผักกาดแดง	<i>Daucus carota</i> L.	Umbelliferae	หัว	รับประทาน	1,4	15	
โถกกระสุน, นามกระสุน	<i>Tribulus terrestris</i> L.	Zygophyllaceae	ทั้งต้น	รับประทาน	11,17,18	16	
จอก	<i>Pisita stratiotes</i> L.	Araceae	ทั้งต้น, ราก	-	2	16	
จำปา (รูปที่ 10)	<i>Michelia champaca</i> L.	Magnoliaceae	ดอก, เปลือก	-	1,4	16	

(ต่อจากตารางที่ 1)

ชื่อไทย	ชื่อพฤกษศาสตร์	วงศ์	ส่วนที่ใช้	วิธีใช้	เอกสารอ้างอิง	เอกสารอ้างอิง (งานวิจัยทางเคมี)	
						มีแล้ว	ยังไม่มี
ชา, เมี่ยง	<i>Camellia sinensis</i> Kze.	Theaceae	ใบ	ชงน้ำดื่ม	1	15	
ชิงช้าชาลี	<i>Tinospora cordifolia</i> M.	Menispermaceae	ราก	ต้มน้ำดื่ม	5	16	
จิงอี (รูปที่ 11)	<i>Capparis micracantha</i> BC.	Capparidaceae	เนื้อไม้	-	4	15	
ขุมเห็ดไคทอ (รูปที่ 12)	<i>Cassia tora</i> L.	Caesalpiniaceae	เมล็ด, ต้น, ราก	เมล็ดคั่วต้มน้ำดื่ม, ต้น, ราก ต้มน้ำดื่ม	8, 17	15	
เคียว	<i>Calceolaria-jobi</i> L.	Geraniaceae	เมล็ด	ชงน้ำดื่ม	4	15	
โคไม้รั้ว	<i>Elephantopus scaber</i> L.	Compositae	ทั้งต้น	ต้มน้ำดื่ม	9, 11, 12	15	
ตะโกนา	<i>Diospyros rhodocaryx</i> Kurz.	Ebenaceae	เปลือกผล	เคาะเป็นถ่าน	11		15
ตะไคร้ (รูปที่ 13)	<i>Cymbopogon citratus</i> St.	Graminae	เหง้า, ลำต้น, ราก	ใช้สด ต้มน้ำดื่ม	8, 17, 20	15	
ต้นเบ็ดทราย	<i>Cerbera manghas</i> L.	Apocynaceae	เปลือก	-	2	15	
เตยหอม	<i>Pandanus amaryllifolius</i> Roxb.	Pandanaceae	ต้น, ราก	ต้มน้ำดื่ม	1, 17		16
แตงโม	<i>Citrullus vulgaris</i> Sch.	Cucurbitaceae	ผล	รับประทาน	9	15	
ถั่วเขียว	<i>Phaseolus aureus</i> Roxb.	Papilionaceae	เมล็ด	ต้มน้ำรับประทาน	4		16
ทองกวาว	<i>Butea frondosa</i> Roxb.	Papilionaceae	ดอก	รับประทาน	11	15	
ทองพันชั่ง (รูปที่ 14)	<i>Rhinacanthus nasutus</i> Kurz.	Acanthaceae	ใบ	ชงน้ำดื่ม	1, 4		
ทานตะวัน	<i>Helianthus annuus</i> L.	Compositae	แกนต้น, ราก	ต้มน้ำดื่ม, เกঁ	12	15	
ไทรย้อย	<i>Ficus benjamina</i> L.	Moraceae	ราก	-	18	15	
น้ำเต้า	<i>Lagenaria siceraria</i> St.	Cucurbitaceae	ผล	รับประทาน	9	16	
บัวบก (รูปที่ 15)	<i>Centella asiatica</i> Urb.	Umbelliferae	ทั้งต้นสด	ต้มน้ำดื่ม	1, 9, 11	15	
ผักกระชับ, หญ้าแอมงู	<i>Xanthium strumarium</i> L.	Compositae	ผล	-	4	16	
ผักกะโหลม	<i>Lymnophila rugon</i> M.	Scrophulariaceae	ใบ	-	12	16	
ผักกาดน้ำ, หญ้าเอ็นช็อค (รูปที่ 16)	<i>Plantago major</i> L.	Plantaginaceae	ทั้งต้น, ใบสด	ต้มน้ำดื่ม	4, 17, 18	16	

(ต่อจากตารางที่ 1)

ชื่อไทย	ชื่อพฤกษศาสตร์	วงศ์	ส่วนที่ใช้	วิธีใช้	เอกสารอ้างอิง	เอกสารอ้างอิง (งานวิจัยทางเคมี) มีแล้ว	เอกสารอ้างอิง ยังไม่มี
หญ้าชันกาด	<i>Panicum repens</i> L.	Graminae	ราก, เหง้า	-	4,18	16	
หญ้าเออดปล้อง	<i>Equisetum debile</i> Roxb.	Equisetaceae	ทั้งต้น	ต้มน้ำดื่ม	17	15	
หญ้าไทร, หญ้าทราย	<i>Leersia hexandra</i> Sw.	Graminae	ทั้งต้น	ต้มน้ำดื่ม	17,18	16	
หญ้าพันงู	<i>Achyranthes aspera</i> L.	Amaranthaceae	ทั้งต้น	ต้มน้ำดื่ม	1,4	15	
หญ้าหนวดแมว, พยับแมว (รูปที่ 3)	<i>Orthosiphon aristatus</i> Miq.	Labiatae	ใบ, ทั้งต้น	ต้มน้ำดื่ม, ขงน้ำดื่ม	1,4,8,9 17,18	16	
หญ้าแห้วหมู (รูปที่ 1)	<i>Cyperus rotundus</i> L.	Cyperaceae	หัวสด	บดเป็นลูกกลอน ต้มน้ำดื่ม	9,12,17	15	
หม่อน	<i>Morus alba</i> L.	Moraceae	เปลือก	ต้มน้ำดื่ม	9	16	
หลิว (รูปที่ 21)	<i>Salix babylonica</i> L.	Salicaceae	กิ่งแห้ง	ตำแล้วต้มน้ำดื่ม	12	16	
หัวหอมแดง	<i>Allium ascalonicum</i> L.	Amaryllidaceae	หัว	-	6	15	
หัวหอมใหญ่	<i>Allium cepa</i> Linn.	Amaryllidaceae	หัว	รับประทาน	4	15	
ขุปลำซอน, ผักบั้ง	<i>Emilia sonchifolia</i> DC.	Compositae	ทั้งต้น	ต้มน้ำรับประทาน	9,12	15	
อ้อยแดง (รูปที่ 22)	<i>Saccharum officinarum</i> L.	Graminae	ลำต้น	ต้มน้ำดื่ม	8,18	16	
อัญชัน	<i>Clitoria ternatea</i> L.	Papilionaceae	ราก	-	1,4	16	
อินทนิลน้ำ	<i>Lagerstroemia speciosa</i> Pers.	Lythraceae	ใบ	ต้มน้ำดื่ม	9,18	16	
อีหุุด	<i>Ruta graveolens</i> L.	Rutaceae	ปลายกิ่งที่มีดอก	รับประทานน้อยๆ	4	16	
เอื้องหมาขาน	<i>Costus spectosus</i> Smith.	Costaceae	เหง้า	ต้มน้ำดื่ม	5	15	

เอกสารอ้างอิง

1. สมพร ภูติยานันต์. สมุนไพรใกล้ตัว ตอนที่ 2 กรุงเทพ : กองอำนวยการกลาง รักษาความปลอดภัยแห่งชาติ, 2523.
2. ลีนา ผู้พัฒนาพงษ์. สมุนไพรไทย ตอนที่ 2. กรุงเทพ : หจก. นิวธรรมดาการพิมพ์, 2522.
3. ศูนย์ข้อมูลสมุนไพร คณะเภสัชศาสตร์ มหิดล. ก้าวไปกับสมุนไพร. กรุงเทพ : ชรรคมลการพิมพ์, 2528.
4. พยอม ตันติวัฒน์. สมุนไพร. กรุงเทพ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521.
5. สมพร ทิรัญรามเดช (ภูติยานันต์). สมุนไพรใกล้ตัว ตอนที่ 3. กรุงเทพ : โรงพิมพ์พิมพ์เรศ, 2525.
6. บัญญัติ สุขศรีงาม. เครื่องเทศที่ใช้เป็นสมุนไพร เล่ม 1. กรุงเทพ : โรงพิมพ์อมรการพิมพ์, 2527.
7. Reynolds JEF. Martindale . The Extra Pharmacopoeia. 28th ed, London : The Pharmaceutical Press, 1982.
8. โครงการสมุนไพรกับการสาธารณสุขมูลฐาน (โดยความช่วยเหลือขององค์การยูนิเซฟ). คู่มือสมุนไพร เล่มที่ 1. กรุงเทพ : หจก. เวช-เวณ การพิมพ์, 2527.
9. Tan ML. Phillippine Medicinal Plants in Common Use. Quezon City : AKAP, 1981.
10. มุลนิธิโกมลคีมทอง โครงการสมุนไพรเพื่อการพึ่งตนเอง. สมุนไพรชาวบ้าน. กรุงเทพ : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2527.
11. เชษฐา พยากรณ์. สมุนไพรในชีวิตประจำวัน. กรุงเทพ : สำนักพิมพ์เชษฐา, 2525.
12. โครงการพัฒนาเทคนิคการทำยาสมุนไพร. การใช้สมุนไพร เล่ม 2. กรุงเทพ : บริษัทสารมวลชน จำกัด, 2524.
13. ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพ : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, 2526.
14. เต็ม สมิตินันท์. ชื่อพรรณไม้แห่งประเทศไทย. กรุงเทพ : หจก. ฟินนี่พับบลิชซิง, 2523.
15. กัจจ มนูญปิฎ. จำนวนผลงานวิจัยพรรณไม้ในประเทศไทย เล่ม 1. กรุงเทพ : ภาควิชาเคมี คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, 2526.
16. กัจจ มนูญปิฎ. จำนวนผลงานวิจัยพรรณไม้ในประเทศไทย เล่ม 2. กรุงเทพ : ภาควิชาเคมี คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, 2526.
17. พยาร์ เหมือนวงษ์ญาติ. คู่มือการใช้สมุนไพร. กรุงเทพ : เมติคัลมีเดีย, 2524.
18. เสี่ยงม พงษ์บุญรอด. ไม้เทศเมืองไทย. กรุงเทพ : เกษม-บรรณกิจ, 2522.
19. Youngken HW. Textbook of Pharmacognosy. 6th ed, Philadelphia : The Blakiston Company, 1950.
20. บัญญัติ สุขศรีงาม. เครื่องเทศที่ใช้เป็นสมุนไพร เล่ม 2. กรุงเทพ : โรงพิมพ์อมรการพิมพ์, 2527.
21. Keng H. Malayan Seed Plants. Kuala lumpur : University of Malaya Press, 1969.